

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ PUBLİSİSTİKA

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elanına qədər və sonrakı dövrdə çevik ədəbi janrlardan biri kimi publisistika onun qazanılması və möhkəmləndirilməsi uğrunda fəal çalışmış, xalq birliyə, ayıqlığa çağırışıdır. Bu işdə M.Ə.Rəsulzadə, Y.V.Çəmənəmənli, Ü.Hacıbəyli, M.Hadi, Ə.Hənəfi, Ə.Cavad və başqaları xüsusi fəallıq göstərmişlər. Poeziyada olduğu kimi, publisistikada da milli istiqlalımızın elanı, onun qorunması üçün Qafqaz İslam ordusunun Azərbaycanda xilaskarlıq yürüşləri, daxili və xarici düşmənlərin hər an fürsət gözləyən məkrli niyyətlərinə, siyasi təxribat cəhdlərinə qarşı ayıqsayıqlığa çağırış, ölkədaxili və beynəlxalq vəziyyət, maarif və mədəniyyət işlərinin və s. təşkili ilə bağlı məsələlər publisistikanın daim diqqət mərkəzində olmuşdur. O da bəllidir ki, Qafqaz İslam ordusu ilə birgə yaradıcılığında vətənpərvərlik motivləri yüksək olan bir neçə türk (Osmanlı) şair və ədibi də Azərbaycana gəlmişdi. Onlardan biri də “Yeni gün” qəzetinin müxbiri, şair Rövşən Əşrəf idi. Şair Ə.Cavad “Rövşən Əşrəf bəy” başlıqlı məqaləsində Rövşən Əşrəf bəyin şəxsində, nəhayət, türk ədiblərinin Azərbaycana ayaq açmasından həm də ona görə məmnunluğunu bildirirdi ki, bundan sonra Türkiyədə də Azərbaycanı, Azərbaycan ədəbi-ictimai mühitinin nümayəndələrini tanıyacaqlar. Onu da qeyd edək ki, həmin günlərdə də publisistika dövrün bir sıra aktual tədbirləri və mühüm məsələləri haqda müfəssəl informasiyalar verir və təhlillər aparırdı. Bu cür məqalələr sırasına “Rövşən Əşrəf bəy şərəfinə ziyafət”, “Nuru Paşa şərəfinə böyük bir ziyafət”, “Rövşən Əşrəf və Rövşəni bəylərin konfransı” və s. başlıqlı məqalə və reportajlar daxildir. Bundan başqa, M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan paytaxtı”, “Qurtuluş günü”, “Haqq yerini tutan gün”, “Unudulmaz faciə”, Ü.Hacıbəylinin “Mühüm məsələlər”, “İçimizdəki denikinlər”, ...Ə.Cavadın “Şayiələr”, “Denikin və Gəncə”, “Daxiliyyə naziri həzrətləri ilə mülaqat” (müsahibə), M.Hadi-

Alxan BAYRAMOĞLU, professor

nin “Zərbeyi-inqilab”, “İki simayi-siyasinin müharibə haqqında mütaliələri”, “Ümid ilə yaşayın!”, “A.Səhhətin üfuli-əbədisi”, Y.V.Çəmənəmənlinin “Milli və mədəni işlərimiz”, “Xarici siyasətimiz” silsilə məqalələri, “Yusif Vəzirovun məruzəsi”, “Ayılın, toplaşın!”, “Azərbaycan muxtariyyəti” və s. məqalə, məruzə və publisistik kitabçaları dövrün publisistikasının tam olmayan siyahısı, nümunələridir.

Türkiyəli şair və ədiblərin yaradıcılığına Azərbaycan ziyalıların, ədəbi ictimaiyyətin hörmət və diqqəti bununla məhdudlaşmır, azərbaycanlı şair və ədiblərdən M.Ə.Sabirin, M.Hadinin, H.Cavidin, A.Şaiqin və başqalarının türkiyəli həmkarlarının yaradıcılığına, Türkiyə və orada cərəyan edən hadisələrə həssaslıqla yanaşdıqları haqda çoxsaylı ədəbi və tarixi faktlar var. Bu hal həm Cümhuriyyətə qədər, həm də Cümhuriyyət dövründə davam etməkdə idi. Milli İstiqlalın elanı və Qafqaz İslam Ordusunun yaxından iştirakı ilə ölkədə asayişin bərpası Azərbaycan ictimaiyyətində və bədii publisistikasında gələcəyə ümid və inam notlarını qüvvətləndirir, həm türk sərkində və ədibləri ilə bağlı təntənəli tədbirlər keçirilir, onlar haqda məqalə və xəbərlər yazılır, həm də türkiyəli şair və ədiblərin əsərləri haqda yazılar dərc edilirdi. Məsələn, böyük türk şairi Tofiq Fikrətin vəfatı ilə bağlı “Açıq söz” qəzetində M.Ə.Rəsulzadənin imzası ilə “Böyük bir itik” yazısı çap olunmuş, Ə.Həmdi isə “Tofiq Fikrət bəy və şeirləri” başlığı ilə silsilə məqalə dərc etdirmiş, qəzetin nömrələrinin birində

şairin "Fərda" şeiri çap olunmuşdur. Bundan başqa, "Açıq söz", "Azərbaycan", "İstiqlal" qəzetlərinin 1917, 1918, 1919-cu il nömrələrində alovlu türk şairi Məhəmməd Əmin Yurdaqulun yaradıcılığından nümunələr çap olunmuşdur.

1918-ci ilin martında Azərbaycanda törədilən soyqırımı və Bakının düşmənlərdən azad edilməsinin milli tarixi, mənəvi-siyasi dəyəri haqda Bakının azad edilməsinin birilliyi münasibəti ilə dərc etdirdiyi "Haqq yerini tutan gün" adlı məqaləsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu aksiyanın bolşevik-müsavat firqə davası pərdəsi altında keçirilsə də, əslində, soyqırımı məqsədi daşması barədə yazırdı:

"Azərbaycan türkü mayısın 28-də istiqlalını elan etmiş, sentyabrın 15-də qəsəblər (qəsəbkarlar – A.B.) əlində inildəyən paytaxtını xilas etmişdir.

Mayısın 28-i Azərbaycan Cümhuriyyət tarixinin ibtida günü isə, sentyabrın 15-i o ibtida qədər qiymətdədir".

Məlumdur ki, Bakı düşmənlərimizdən 1918-ci il sentyabrın 15-də azad olunub AXC-nin Azərbaycanın paytaxtı elan edildi. Bu tarixi hadisənin il-dönümü 1919-cu il sentyabrın 15-də təntənəli şəkildə qeyd edilmişdir. Həmin təntənə ilə bağlı çap olunan poetik və publisistik əsərlər içərisində M.Ə.Rəsulzadənin bir məqaləsi xüsusi ilə seçilir. Keçirilən bayram tədbirləri və cəmiyyət həyatında baş verən ictimai-milliyət və mənəvi prosesləri, qarşıda duran gələcək vəzifələri təhlil edən M.Ə.Rəsulzadə "Qurtuluş günü" məqaləsində yazırdı:

"Mətbuatın, ədəbiyyatın millətin qəlbində milliyət və istiqlal toxumu saçan bir əməl olduğu məlumdur. Fəqət indi anlayırıq ki, bir alay əsgərin milli nəğmələri ötürək birdəfəlik keçisi mətbuatın on sənəlik propaqandanı əhali üzərinə daha böyük bir təsir buraxır.

Gənc şairimiz (Əhməd Cavada işarədir – A.B.) şühədanın məzarı üzərində əhd ediyordu ki, kəndi nəşidələrilə ədib və mühərrirlərimiz millətin yürəklərində abidələr tikəcək. Şühədayı unutmayacaqlardır".

M.Ə.Rəsulzadə Bakının düşmənlərdən azad edilməsinin (15.09.1918) birilliyi münasibəti ilə (15.09.1919) keçirilən bayram tədbirlərini, o cümlədən istiqlal qurbanlarının – şəhidlərin məzarlarının ziyarət edilməsini xalqın qədirşünaslığı, istiqbala inamı, dövlətə güvəni kimi mənalandırırdı.

Görkəmli romantik şair Məhəmməd Hadi poeziyasında olduğu kimi, publisistikasında da türk irqinin əzəmət və qüdrətindən böyük qürur və coş-

qunluqla söhbət açmışdır. Şairin sinəsini qürurla qabardan tarixən türklərin dizinin heç bir döyüşdə, o cümlədən istiqlal savaşında da titrəməməsidir. Bu qənaət onda belə bir dərin inam yaradırdı ki, dünya dövlətlərinin Birinci Cahan savaşında da türk irqi, türk ordusu qalib çıxacaq. Buna onun həm mənəvi, həm fiziki, həm də əqli imkanı var. Şair həmin fikirlərini Birinci Dünya müharibəsinin sonlarına yaxın – 1918-ci ilin oktyabrında dərc etdirdiyi "İki simayi-siyasinin müharibə haqqında mütaliələri münasibətilə" və "Zərbəyi-inqilab" məqalələrində özgün elmi-publisistik şəkildə ifadə edib.

M.Hadi başa düşürdü ki, xalqın müstəqillik və azadlığı onun fiziki qüdrəti ilə yanaşı, əqli və zehni qabiliyyəti ilə də qorunmalıdır. Bu, bir həqiqətdir ki, ağıl və düşüncə ilə idarə oluna bilməyən güc öz sahibinə heç bir səmərə vermir. Ona görə müəllif "Zərbəyi-inqilab" məqaləsində göstərirdi ki, ulularımızın, müdriklərimizin əsrlərin sınağından çıxan kəlam və nəsihətlərini mənimsəməli, həyata tətbiq etmə vərdişlərinə yiyələnməliyik ki, istiqbala sahib ola bilək.

M.Hadini narahat edib qəlbən ağrıdan soydaşlarının qəflətdə qalaraq nəinki əcdadlarının – şair və ədiblərimizin nəsihətverici qəzlərindən sızan, uçan dərin mənalı öyüdləri, hətta ziyalı vətənpərvərlərin səslərini belə eşidə bilməməsi, mənəvi qəflətidir. O, irşad sözünü həm qəzetin adı, həm də lüğəvi – yolgöstərən mənasında alaraq, təəssüf və vətəndaş yangısı ilə bildirirdi ki, ulularımızın və ziyalılarımızın parlaq fikirləri belə fikrimizi və beynimizi oyada, bizə yol göstərə bilmədi. Odur ki, M.Hadi soydaşlarını, gec də olsa, heç olmasa, bundan sonra ayıqlığa, fəallığa, mətanət və mübarizəyə, vətənin laləzara çevrilməsi yolunda çarpışmalara çağırırdı.

M.Hadi həmvətənlərini Birinci Cahan müharibəsinin sona yaxınlaşması ilə bağlı dünya siyasətində baş verib Azərbaycanın da ictimai-siyasi və milli-tarixi müqəddəratına təsir edən dəyişikliklər qarşısında sarsılıb öz iradi keyfiyyətlərini itirməyə, bizi boğmaq istəyən yası özümüzün boğmağımıza çağırır. Sonra dünyada gedən proseslərdə ilk baxışda gözlənilməz hadisə və vəziyyətlərin üzə çıxmasını təbii və mümkün hesab edərək göstərirdi ki, "arzularımızın xilafına olaraq törəyən şu hallar əzmi-xüruşanımızı dayandırmamalıdır. Baləks, daha da bizə mətanəti-qəlbəyyə bəxş etməlidir".

M.Hadi soydaşlarını tarixin ibrət dərslərindən lazımi nəticə çıxarmağa, "xalqların yarış və vuruş meydanı" olan Yer kürəsində özünə layiq mövqe

tutmağa çağırırdı. O, Azərbaycan türklərinin bütün bunlar üçün hər hansı qüdrət, qüvvət və intellektə malik olduğunu xüsusi vurğulamağı da unutmurdu.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayan milli-mənəvi oyanma XX əsrin əvvəllərində, daha doğrusu, rus-yapon müharibəsində (1903-1904) Rusiyanın məğlubiyyətindən sonra yeni güc və keyfiyyətdə kütləviləşməyə başladı. Bu işdə vətənpərvər ziyalılarımızın xüsusi rolu var. Görkəmli yazıçı, etnoqraf-tarixçi, folklorşünas, ictimai və siyasi xadim Yusif Vəzir Çəmənəminli də belə ziyalılarımızın öncül sıralarında gedib.

Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında daha da güclənən milli oyanış və hərəkətlər Rusiya daxilində Azərbaycan və azərbaycanlıların yerini müəyyənləşdirib dünya ictimai fikrinə tanımaq zərurətini də doğurdu. Yusif Vəzir bu işi görmək üçün 1917-ci ildən Kiyevdə səmərəli fəaliyyətə başladı. Onlar Azərbaycanı rus və dünya ictimaiyyətinə, müəyyən qədər də olsa, tanıda bildilər.. Bütün bu işlər ümumi türk xalqlarının milli azadlıq hərəkəti kontekstindən təcrid olunmuş şəkildə yox, onun tərkib hissəsi kimi görülürdü.

Yusif Vəzir Azərbaycan milli istiqlalının tarixi taleyində Ukraynanın mövqeyinin və milli hökumətinin taleyinə xüsusi əhəmiyyət versə də, prinsipi al məsələlərdə milli mənafeyimizi əsas tuturdu.

Yusif Vəzir bir ziyalı, siyasi-xadim və vətəndaş kimi, millətin yaşaması üçün onun əraziyə və dövlətə malik olmasının vacibliyini, bu keyfiyyətlərin qorunması üçün zəruri olan daxili, xarici və milli-mədəni siyasətin əhəmiyyətini, həyata keçirilməsi yollarını bilir və bunu soydaşlarına təlqin etməyə çalışırdı. Onun 1918-ci ildə çıxan "Azərbaycan muxtariyyəti" əsəri 1919-cu ildə "Xarici siyasətimiz", "Milli və mədəni işlərimiz" ümumi başlıqları ilə çap olunan silsilə məqalələri, 1919-cu il iyulun 29-da Müsavatın Bakı komitəsinin bürosunda etdiyi məruzəsi və s. yazıları bu cəhdlərin nəticəsi kimi üzə çıxmışdı..

Müəllifin milli müstəqilliyimizin uğurlu taleyi naminə üstünlük verdiyi "zəruri məsələlər" dən biri, bəlkə, birincisi "milli qoşun" dur. Çünki o, milli qoşunumuz düzəlməyincə "varlığımızın qorxu altında" olduğunu dərinədən dərk edirdi. Yusif Vəzirə görə, qazanılmış müstəqilliyin qorunub saxlanması daha böyük səy və qüvvə tələb edir. Bunun üçün milli şura birinci növbədə milli qoşunun yaradılması qayğısına qalmalıdır. Çünki "milli məsələləri həll edən qərarları qüvvədən fələ çıxarmağın" ən mühüm vasitəsi milli qoşundur. Digər

dövlətlərə, o cümlədən rus qoşunlarına ümid etmək olmaz. "Xilaskar ordu" son illərdəki hadisələrdə ümidimizi tamamilə puça çıxarıb bizə olmanın divanlar tutduğu kimi, məlum olur ki, o dövrdə də müstəqillik istəyən xalqlar rus qoşunlarından əzab-əziyyət və talançılıqdan başqa heç bir hərəkət görməyiblər. Ona görə Yusif Vəzirov milli müstəqilliyimizin qorunması üçün Ukrayna – Azərbaycan əlaqələrinin vacibliyinə üstünlük verir. O, mövqeyini imperiya hüduqlarındakı xalqların milli hərəkətinin canlanmasında və qazandığı uğurlarda Ukraynanın oynadığı müstəsna rolla və Azərbaycan kimi, Ukraynanın da Çar Rusiyasından olmanın sitəmlər gördüyü üçün onların bir-birini daha yaxşı anlayacaqları ilə əsaslandırır.

O, milli istiqlal mübarizəmizin və milli dövlətçiliyimizin (o vaxt üçün gələcək) uğurlu taleyi və möhkəmliyinin təmini naminə xalqın ruhuna doğma olub, onun milli hislərini, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq duyğularını yüksəldə, onu səfərbər edə bilən şərqilərə, marşlara böyük ehtiyac olduğunu xüsusi vurğu ilə nəzərə çatdırırdı.

Xalqın milli ruhda tərbiyələnməsi və inkişafı üçün onun humanitar ziyalı təbəqəsinin, dövlətinin və qabaqcıl partiyalarının boynuna böyük vəzifə düşür. Bu vəzifələr layiqincə yerinə yetirilməyincə dövlətdaxili siyasi sabitlik, dövlətlə xalq arasındakı etimad və cəmiyyətin fərdlər və təbəqələrarası anlaşmasından, onların vətən duyğusu və vətənpərvərlik hislərindən danışmaq, cəmiyyətimizdən belə bir nisbətən ideal vəziyyəti ummaq mənasızdır.

Milli mədəniyyətimizin inkişafı üçün ümum-milli dəyərlərimizin ifadəçisi olan qəzet və jurnalların nəşrinə, milli kitabxana və digər mədəniyyət ocaqlarının təşkili və ahəngdar işləməsinə nail olmaq məsələnin əsas tərəflərindəndir.

Milli nəşrlərimizin qarşısında duran başlıca vəzifə milli-mənəvi dəyərlərimizin üzə çıxarılaq təbliği yolu ilə xalqımızı həm özünə, həm də dünya ictimaiyyətinə tanıtmadır. Bundan sonra ümumşərq və ümumdünya ictimai-siyasi və mədəni məsələlərinə baxmaq lazımdır.

Yusif Vəzirov tarixdə dördüncü dəfədir ki, ərazi iddiası ilə açıq şəkildə Azərbaycana təcavüz edən ermənilərin məqsədlərinə çatmaq üçün xristianlığa belə bağlayıb, əsrlərdən bəri göz yaşı tökmələrinin əbəs olduğunu tutarlı dəlillərlə sübut edib göstərir ki, ermənilər bu cür ağılsızlıqları ilə həm özlərini, həm də bizi fəlakətə salırlar. Vəziyyətdən çıxış yolu Qafqazda sakin olan üç əsas millətin – Azərbaycan türkü, erməni və gürcülərin ha-

mısı üçün ortaq olan cəhətlərə istinadən dil tapa bilmələrindədir. Eyni zamanda çox mühüm qüvvə olan beynəlxalq ictimai fikrin öz xeyrimizə yönəldilməsində ermənilərin təcrübələrindən özgün şəkildə faydalanıb əməli iş görməyimiz də vacibdir.

Yusif Vəzirov Azərbaycanın istiqlalı və istiqbalı yolunda var qüvvəsilə çalışdığı kimi, müstəqilliyimizin və istiqlalıyyətimizin hazırkı bərpa dövründə də onun publisistik irsindən, vətəndaş fəallığından, diplomatiya səriştəsindən, müdrik məsləhət və göstərişlərindən çox şey öyrənə bilərik.

Əgər Y.V.Çəmənəminlinin publisistik əsərləri, əsasən, milli istiqlala qədər və müstəqillik illərində ölkədə Azərbaycan ətrafında və daxilində cərəyan edən müxtəlif məzmunlu siyasi, hərbi və sosial-psixoloji hadisələrdən, müstəqilliyin qorunması istiqamətində görülməsi vacib olan işlərdən söhbət açırdısa, M.Şahtaxlı, Ü.Hacıbəyli, M.Hadi, Ə.Cavad, Ə.Həmdi və başqalarının məqalələri daha çox ölkədaxili sosial-mədəni, hərbi, mədəni-əxlaqi problemlərin işıqlandırılmasına yönəldilmişdi. Məsələn, əgər Yusif Vəzirin “Milli və mədəni işlərimiz” başlıqlı silsilə məqalələrində milli kitabxana, nəşriyyat şirkəti yaradılması, mətbuatın əsas etibarlı ilə milli dəyərlərimizə diqqət yetirməsi, F.Köçərlinin əsərlərinin və digər kitabların nəşri, əlifba islahatı məsələləri qaldırılırsa, Əhməd Cavadın “Denikin və Gəncə”, “Şayiələr”, “Daxiliyyə naziri həzrətləri ilə müləqat” başlıqlı məqalələrində keçmiş Çar Rusiyası generalı Denikin ordusunun Azərbaycanı hücumla hədələməsi ilə bağlı əhali arasında yaradılmağa çalışılan xofa qarşı Gəncə əhalisinin monolitliyindən və mübarizəyə hazır dayanıb heç bir təxribatın təsirinə uymadığından söhbət açılırdı.

Üzeyir bəy Hacıbəylinin “İçimizdəki denikinlər” məqaləsi xarici düşmən qüvvələrdən daha təhlükəli olub içimizdə – cəmiyyətə və bir çox dövlət qurumlarında özünə isti yuva quran, ancaq milli istiqlalıyyətimizə qənim kəsilən və fürsət düşsən kimi arxadan kürəyimizə hər an xəncər saplamağa hazır olan qüvvələrə diqqət cəlb edir. Bildirilir ki, xarici düşmənlər göz önündə olduğu üçün onlara qarşı mübarizə aparmaq çətin olmadığı halda, daxili düşmənlər gizləndə olduqları üçün onların haradan, necə zərbə endirmələrini müəyyənləşdirmək çətinidir.

Üzeyir bəyin “Mühüm məsələlər” başlıqlı məqaləsində göstərilir ki, Paris Sülh Konfransında hər bir millətin müstəqilliyinin dünya dövlətləri tərəfindən təsdiqini kimdənsə gözləmək yox, ancaq öz şüurumuza, öz qabiliyyətimizə, öz çalışmamıza

bağlamalıyıq. Bu taleyüklü məqsədə çatmağın yollarından danışarkən Ü.Hacıbəyli göstərirdi: “...Biz Azərbaycanı, ...Azərbaycan türklərini Avropaya və müttəfiq dövlətlərə indidən tanıtmalıyıq; özümüzə məxsus tarixə, gözəl və xüsusi bir ədəbiyyata, sənayeyi-nəfisəyə malik olduğumuzu onlara bildirməliyik; dilimizin, firəng dili Avropada olan kimi, bütün Qafqazda ümumi bir dil olduğunu, məsələn, bir ləzgi ilə bir erməninin və ya bir malakan ilə bir aysorun bir-biri ilə türk Azərbaycan dili ilə danışmağa məcbur olduğunu isbat etməliyik; Musiqimizin ümumqafqaz millətlərinə zövq və ləzzəti-ruhani verən bir musiqi olduğunu bildirməliyik”.

Ü.Hacıbəyli bizim milli-əxlaqi, mədəni-mənəvi, sosial-iqtisadi, tarixi-siyasi və digər milli məziyyətlərimizin dünyaya layiqincə çatdırılacağı təqdirdə, Paris Sülh Konfransında dövlət müstəqilliyimizin tanınması təsdiq olunacağına inanırdı...

Qeyd edək ki, dövlət müstəqilliyimizin Paris Sülh Konfransında dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün tələb olunan şərtlərdən biri də ölkədə dünya və Avropa standartlarına cavab verən universitetin olması idi. Odur ki, bizə universitet lazımdır? Əgər lazımdırsa, onu necə, hansı kadr potensialı ilə və hansı dildə açmalıyıq? Bu və bu kimi suallar ətrafında dövrü mətbuatda, parlamentdə və digər dairələrdə geniş müzakirələr gedirdi. Bu müzakirələrdə iştirak edən tərəqqipərvər ziyalılarımızdan biri də məşhur jurnalist, “Şərqi-rus” qəzetinin təsisçisi və redaktoru, poliqlot alim və ictimai xadim Məhəmməd ağa Şahtaxlı idi. O, Bakıda milli universitetin açılıb-açılmaması məsələlərinə öz münasibətini “Azərbaycanda darülfünun” məqaləsində obyektiv reallıq, dərin məntiq və yüksək vətəndaşlıq hissi ilə bildirirdi. O, məqaləsinin əvvəlində “Darülfünun olmazsa, nələr?” – sualını qoyaraq belə cavab verir:

“Ürfani və ictimai həyatımıza səktə gəlir, ümumi maarifə aid orta məktəblərimizdə dərs verəcək müəllimlərimiz olmaz. Naxoşlarımızı müalicə edəcək təbiblər yetişməz. Hüquqsünas alimlər bula mayız ki, mal və mülk üçün münafişə edən vətəndaşlarımızı və ya cinayət törədən canilərimizi kim mühakimə etsin. Darülfünun olmazsa, Avropa və qonşu xristian millətlərinin mühərrirlərinə məsəl olacaq mühərrirləri nərədən ala bilərik? Darülfünumuz olmazsa, ömrünün həpsini elm və fənu na vəqf edərək mücəssəm elm və fənn olan o möhtərəm vücudi-millətlərinin mədəniyyət üzrə həyat sürmək üçün labüd olan professorlar heyəti millətimizin içindən nərədən çıxar, nərədən yetişər?”

Deməli, darülfünun, hər şeydən əvvəl, ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatımızın bütün sahələri üçün zəruri olan milli kadrların hazırlanması üçün lazımdır. Çünki yüksək ixtisaslı milli kadrlarımız olmasa, dünyanın tərəqqi tapmış mədəni xalqları ilə ayaqlaşa bilməz, nəticədə xar və zəlil olarıq.

Beləliklə, bədxahlarımızın törətdikləri süni maneələrə baxmayaraq, 1919-cu ildə Azərbaycan xalqının ilk milli universiteti açıldı. Bu tarixi mədəni hadisədən xeyli əvvəl isə Qori Müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi görkəmli alimimiz Firudin bəy Köçərlinin rəhbərliyi altında Qazaxa köçürülərək, müstəqil Qazax Müəllimlər seminariyası kimi fəaliyyətə başlamışdı. 1918-ci il noyabrın 8-9-da bu seminariyaya ilk qəbul imtahanları keçirilmişdi...

Parisdə çağırılan Sülh Konfransında müxtəlif qüvvələrin, mənəfe və maraqların toqquşduğu, ona görə də qarşıya qoyulan məqsədə çatmağın yolları və diplomatik taktiki gedişləri son dərəcə riskli, eyni zamanda ağıl və geniş dünyagörüşə, milli qeyrət və intellektə əsaslanmalı olduğu təbii idi. Vəziyyətin mürəkkəbliyini, son dərəcə məsuliyyətliliyini və incəliyini nəzərə alan gənc Azərbaycan dövləti Paris Sülh Konfransına Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı ilə özünün say seçmə oğullarından ibarət nümayəndə heyətini göndərmişdi. Azərbaycan xalqının o zaman aparıcı beynəlxalq dövlətlərin hər hansı millətin müstəqil dövlət təşkil edib sərbəst şəkildə yaşaya bilmələri üçün müəyyənləşdirərək irəli sürdükləri şərtlərə və tələblərə cavab verdiyini əsaslandırmaq üçün həm Parisə gedən nümayəndə heyətinin üzvləri orada çoxçeşidli fəaliyyət göstərir, məqalə, kitabça və s. nəşr etdirərək, təbliğat və danışıqlar aparır, həm də ölkə daxilində məqsədyönlü işlər görülür, məqalələr nəşr edilirdi. Belə məqalələrdən biri Məhəmməd ağa Şahtaxtılıya məxsus idi. "Cümhuriyyətimizin beynəlmiləlcə təsdiqi" adlanan bu məqalənin əvvəlində müəllif "Millətimizin hürriyyət siyasəti, cümhuriyyətimizin dövlətçə istiqlal qalib və müttəfiq dövlətlər tərəfindən təsdiq olunacaqmıdır?" – sualını qoyaraq cavab verirdi ki, əgər həmin aparıcı dövlətlərin mövqeləri və qərarları ədalət və həqiqətə əsaslansa, "...işin bizim istədiyimiz və umduğumuz yolda qət olunacağı şübhəsizdir.

Milli istiqlaliyyətimiz uğrunda apardığımız mübarizənin ayrı-ayrı məqamlarında vətən torpağımız zaman-zaman igidlərimizin qanları ilə suvarılrsa da, ruhumuzda olan azadlıq eşqini düşmənlər məhv edə bilməyib. Son illər Azərbaycan

Demokratik Respublika dövrümüzün üzərindən qara ləkənin götürülərək onun yarandığı günün əsl milli-tarixi bayram kimi təntənəli şəkildə qeyd olunması da məhz bu əzmin və azadlıq idealından dönməzliyin nəticəsidir. İstiqlal günümüzün – 28 Mayın birinci ildönümü 1919-cu ildə də böyük təntənə və ruh yüksəkliyi, "qeyri-qabili təsvir bir səmimiyyət" qeyd olunub. Bu bayram münasibətilə M.Ə.Rəsulzadə 1919-cu il mayın (mayın) 31-də "İstiqlal" qəzetində dərc etdirdiyi "Həşəmətli bir gün (Müsavət məsləkinin elani-zəfəri)" məqaləsində xalqımızın milli istiqlaldan doğan sevincini təsvir etdikdən sonra yazırdı:

"Bakı tarixinin, bəlkə də, bu ana qədər qeyd eləmədiyi bu böyük gündə bir çoxları kəndi-kəndinə:

– Əcəba, bu, uyqumudur?! – deyirdilər.

Əvət, bu, Azərbaycan tarixinin ən böyük həqiqətini təşkil edən gün o qədər xarüqülədə idi ki, uyquya bənzəyirdi".

Bütün bu tarixi həqiqətlər belə bir fikrə haqq qazandırır: "Mayın 28-də istiqlal bayramını qeyri-qabil-təsvir bir səmimiyyətlə qarşılamaqları ilə azərbaycanlılar bütün aləmə göstərdilər ki, istiqlaldan əl çəkməyəcəklər və bütün böhtançılara deyəcəklər:

– İstiqlal xanların, bəylərin, ağaların deyil, Azərbaycan xalqının, türk millətinin milli, ən müqəddəs idealıdır!".

***

XX əsrin əvvəllərində baş verən inqilablar, digər xalqlar kimi, azərbaycanlıların da milli mənlik şüurunun formalaşmasına təsirsiz qalmadı. Milli özünüdərk hissi inkişaf etdikcə istiqlal ideali və bu amal uğrunda məqsədyönlü çarpışma gücləndi. Çarizmin yığılması onun əsarətində olan xalqlarda milli qurtuluş ümidini artırdı. Nəticədə genetik kökü daha dərin və qüvvətli olan bir xalq kimi, Azərbaycan türkləri də öz müstəqil hökumətlərini yaratdılar. Lakin bu yol çox ağır və çətin maneələrdən keçib gəlmişdi.

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, bugünkü respublikamız öz mövcudluğu üçün birinci növbədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə borcludur. Çünki o dövrə qədər inqilabi hərəkət meydanında azərbaycanlıları bir xalq kimi görmək istəməyərək Bakını yalnız Rusiyanın sənaye mərkəzlərindən və "proletariat yuvası"ndan biri kimi götürürdülər. Odur ki, Oktyabr inqilabından sonra Bakıda komissarların başçılığı ilə qurulan hökumət də Azərbaycan xalqı üçün deyildi. Ona görə də azərbaycanlı-

ları bu iddiadan məhrum etmək naminə Bakıda milli qırğın törədib buradakı müsəlmanları qıraq sağ qalanları da qovmaq istəyirdilər.

1918-ci ilin martında törədilən bu qırğınlar ayın 31-də (köhnə stillə) daha şiddətli şəkil aldı. Həmin qırğının arxasında gizlənən daha eybəcər və məkrli niyyəti dərinədən dərk etdiyi üçün 1919-cu il martın 31-də "İstiqlal" qəzetində dərc etdirəndi "Unudulmaz faciə!" adlı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə yazırdı:

"Martın 31-i bizə Azərbaycan tarixi-siyasətində unudulmaz üç günü xatırlatıyor.

Günlər var ki, sevincinin böyüklüyü ilə, günlər var ki, fəlakət və qüssəsinin əzəməti ilə unudulmaz. 31 mart ikinci günlərdən idi.

Bu gün tarixin... xainanə bir surətdə hazırlanmış siyasi faciələrindən birisi idi".

Müəllif Birinci Dünya müharibəsi kimi daha böyük fəlakətə səbəb olan tarixi bir hadisə illərində baş verən bu qırğının yersiz yerə hallandırılmasını iddia edə biləcək opponetlərinə cavab olaraq bildirdi: "Biz Bakıdakı mart hadisələrini yada salarkən, şübhəsiz ki, o günlərdə icra olunan vəhşətə, zülmə, yaxılan xanımanlara, parçalanub da divarlara mıxlanan yavrulara, hətək olunan irz və namuslara dəxi ətfi-nəzər, insanın bir anda dönüb canavardan da betər bir hala düşmək ləyafətində dəxi olduğunu böyük bir hiss-ənfəal və şərməndəliklə görüyoruz".

M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci il mart qırğınının inqilabla heç bir əlaqəsi olmadığını, bu hadisələrin başda Şaumyan olmaqla daşnakların müsəlmanlardan intiqam almaq fürsətinin təzahürü olduğunu müqayisə ilə belə əsaslandırır:

"Bu nöqtəyi-nəzərdən şaumyanların Bakıda çıxartdıqları hadisə leninlərin Petroqrada və Moskvadakı hərəkətlərinə qətiyyəən bənzəməzdi. Orada sinfi bir hərəb, burada isə sinif hərəb namı altında milli bir qətal, bir qətal-əyyam icra olunuyordu.

Daşnaklar intiqam alıyordu. Bu intiqam hər növ "qomsuluq, inqilabdaşlıq, vətəndaşlıq hissini korlatıyor, yan-yana sülh və müsəllimat ilə yaşayan qonşu millətləri sənələrlə bir-birindən ayırıyordu".

Doğrudan da, düşmənlərimizin bütün cəhdləri uğursuzluqla nəticələnərək azərbaycanlıların azadlıq və istiqlal idealını öldürə bilmədi. Xalqın milli istinad nöqtəsi və qərargahı kimi baxdığı "İsmailiyyə" binasının daşnaklar tərəfindən yandırılması da istənilən nəticəni vermədi. Xalqımızın genetik saflığı, sabitqədəmliyinin və tarixi köklərinin dərinliyinin nəticəsidir ki, "martda tökülən qanlar türklərdəki milliyyət və hürriyyəti - Azər-

baycan atəşi-müqəddəsini söndürmədi. Bakı küçələrində tökülən qanlar bir "pisuz", yaxılan İsmailiyyə isə bir iplək işini görərək yürəklərdə söndürülmək istənilən hürriyyət məşəlini daha ziyadə tutuşdurdu. Qanlar içində boğdurulmaq istənilən Azərbaycan fikri bir kərrə müstəqil bir hökumət şəkli ilə təcəlla etdi!

Bakı bir qan və fitnə ocağımız deyil, paytaxtımız oldu!".

Həmin müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası beynəlxalq aləmdə tanındığı üçün 1920-ci ilin aprel işğalından sonra bolşeviklər Azərbaycanı ayrıca respublika kimi etiraf etməyə məcbur oldular.

M.Ə.Rəsulzadə gələcək nəsilləri bütün bu uğurların qazanılması yolunda şəhid olanların ruhu önündə ehtiramla baş əyməyə çağırırdı. Eyni zamanda qırğının daha çox olmasının başlıca səbəblərindən birini camaatın "başsızlığında" və o vaxta qədər tanıdığı siyasi rəhbərlərin ardınca getməyib "qeyri-məsul adamlara, əqlindən ziyadə hissiyyətinə tabe şəxslərə uymalarında" görürdü. Ona görə də bugünkü gündə xalqın başında dura bilən bir hökumətin və "bu hökuməti doğmuş" parlamənəmizin varlığına sevinərək həmin parlamənə "bütün nöqsanı ilə bərabər millətə başçılıq edə bildiyinə", onu hər hissiyyəyə qapılmış yol ötən "mücahid"lərin şərinə saxlaya bildiyinə" görə qorumağa çağırırdı. Bunun üçün öz hərəkətlərimizdə ağılı unutmayıb tədbirlə davranmağı, şəhidlərimizin "qanları bahasına aldığımız hürriyyət və istiqlal" bərk saxlamağı tövsiyə edirdi.

Xalqın ulu tarixi və dahilərimizin müdrək vəsiyyətləri ona görə qiymətlidir ki, onlardan, milli yaddaşımızdan uzaq salındığımız görə təxminən eyni ictimai-siyasi və milli-tarixi hadisə bir-birinə çox oxşayan ssenari əsasında yetmiş ildən sonra təkrar olundu. Bu təkrara bir də yol verməmək üçün xalqımızın milli-tarixi yaddaşını daim oyaq saxlamaq vacibdir.

AXC dövrünün publisistikası zamanın ritmi ilə nəfəs almış, milli istiqlalımız, dövlət müstəqilliyimizin qazanılması və onun qorunması zərurəti ilə bağlı bütün məsələləri Vətən, dövlət və vətəndaşlıq mövqeyindən əks etdirmiş, özündən sonrakı nəsillərə örnək hüququ qazanmışdır.